

Benátský knihtisk, zvláště tiskárna Alda Manuzia

Eva Šímová

Vynález knihtisku v polovině 15. století se řadí k událostem, se kterými je spojován počátek novověku. Bývá oprávněně řazen mezi největší objevy v dějinách lidstva. Vývoji knihtisku pomáhaly osvětové proudy, které se nesly Evropou a které znamenaly ve svých humanistických a renesančních projevech touhu po rozšíření a prohloubení vzdělanosti.¹ Vynález Johanna Gutenberga spočívá ve spojení předchozích různorodých postupů v jeden koordinovaná výrobní proces, jehož složky tvoří pohyblivé litery, konstrukce licího strojku, vytvoření liteřiny – slitiny pro odlévání tiskařských liter, vhodná tiskařská čerň a konstrukce knihtiskařského lisu. Se jménem Johanna Gutenberga jsou spojována města Štrasburk a zejména pak Mohuč, kde si zařizuje první dílnu. V roce 1462 muselo mnoho Gutenbergových učenců z politických důvodů Mohuč opustit a knihtisk se tak rychle rozšířil po Evropě. Gutenbergův vynález otevřel první období dějiny tištěné knihy, údobí prvotisků nebo-li inkunábulí, tj. všech tisků vydaných do roku 1500. Období poslední třetiny 15. století a počátku století 16. je v dějinách benátského knihtisku nejvýznamnější, proto se budu zabývat výhradně tímto časovým úsekem.

Itálie byla první zemí, do které se knihtisk z Německa rozšířil a to roku 1465. Renesančním Benátkám patří prvenství především v šíření nových typů tiskařského písma antikvy a italiky a řadí se mezi 12 měst v Evropě, kde bylo do roku 1500 vytištěno přes tisíc titulů. K nejvýznamnějším tiskařům, kteří zde v té době působili patří bratři de Spira, Nicolas Jenson, Erhard Ratdolt, Lucas Antonius Giunta, Peter Liechtenstein a především Aldus Manutius.²

Nejprve bych chtěla věnovat drobnou zmínku k typům tiskového písma, na které měl výrazný vliv právě benátský knihtisk. Knih-tisk obecně přispěl k rozšíření znalosti čtení a psaní a v dalším vývoji měl nepřímý vliv i na určitou unifikaci tvarů jednotlivých psaných forem písma. V novověku se rozdělil dosud jednotný proud latinského písma na větev humanistickou a novogotickou. Nás v souvislosti s benátským knihtiskem bude zajímat především písmo humanistické. Nejdříve se uplatnilo ve své vlasti v Itálii, kde získalo od poloviny 15. století zcela půdu v latinských a později i v jazykově italských textech, a šířilo se odtud téměř do celé Evropy. Základní tvar humanistického písma, z něhož se všechny jeho

---

¹ ČERNÁ, Marie, *Stručné dějiny knihtisku*, Praha 1948, s. 23.

² KNEIDL, Pravoslav, *Z historie evropské knihy. Po stopách knih, knihtisku a knihoven*, Praha 1989, s. 51-62.

druhy a typy pod výrazným vlivem nových podmínek v novověku vyvinuly, je knižní okrouhlé humanistické písmo. Minuskuly tohoto písma věrně napodobují karolinu, majuskuly mají většinou tvar kapitály. Tiskové písmo tohoto tvaru se označuje jako antikva. O nové podoby antikvy a jejich rozšíření se zasloužili benátská tiskaři Nicolas Jenson a Aldus Manutius (viz dále).

Humanistická polokurzíva se vyvinula ve 2. polovině 15. století patrně ve Florencii. K jejímu rozšíření v Itálii a také za hranice Itálie přispěl opět knihtisk, v němž se od počátku 16. století užívá též polokurzívních humanistických znaků zvaných italika, tvarově podobných psané humanistické polokurzívě. Italiku použil jako první ve své benátské tiskárně rovněž Manutius.³

Zásluhou Alda Manutia a humanistů, kteří dokazovali, že jediné antikva je vhodná pro vydávání klasických textů, zvítězilo toto písmo hlavně pro latinské texty. První skutečná antikva byla sice vyražena německým tiskařem mimo území Itálie, ale to nemělo vliv na její vývoj v její pravé vlasti, v Itálii. Toto písmo renesančního typu pak počátkem 16. století vytlačilo definitivně z italského knihtisku rotundu, písmo, které se do té doby šířilo do Evropy především z Benátek a v Itálii bylo užíváno zejména k tisku právnícké literatury.

Antikva prvotisků nás tedy nejprve zavedla do Itálie, Německý svět, kde knihtisk vznikl, zůstal věren fraktuře a švabachu v jejich různých podobách a tvarech.⁴

Prvními tiskaři na italské půdě byli Němci Sweynheym a Pannartz, kteří nejdříve působili v benediktinském klášteře v Subiacu a následně přesídlili do Říma. Benátky jako třetí italské město, kde byl knihtisk zaveden, měly první doloženou dílnu od roku 1469. Také tuto lokalitu osadili nejdříve tiskaři německé národnosti. První řemeslníci italského původu přicházejí až roku 1471. Poté vzniklo na Apeninském poloostrově hned několik dalších dílen. Do roku 1500 tak knihtisk v Itálii provozovalo více jak 500 tiskáren rozmístěných do 80 měst. Nejvíce z nich asi 260 se nacházelo právě v Benátkách. Těchto rekordních počtů nedosáhla žádná jiná evropská metropole, ba ani země (např. v Čechách a na Moravě působilo úhrnem asi 10 tiskáren). V průběhu 16. století se množství tiskařských dílen v Benátkách i v celé Itálii zdvojnásobilo. Do Benátek bývá kladena také nejstarší etapa hlaholského a řeckého knihtisku.⁵

---

³ HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, 3. vyd., Jinočany 2004, s. 61-69.

⁴ MUZIKA, František, *Krásné písmo ve vývoji latinky II*, 2. vyd., Praha-Litomyšl 2005, s. 89-126.

⁵ VOIT, Petr, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006, heslo: ITÁLIE.

Prvním tiskařem v Benátkách byl původem Němec ze Špýru v Porýnní **Johannes de Spira** (Johann von Speyer, †1470). Byl držitelem nejstaršího známého privilegia, jímž mu signorie umožnila 18. září 1469 pětileté bezkonkurenční postavení ve městě. Dílna od počátku pracovala dobrou antikvou vyznačující se pravidelným a prostým okrouhlým řezem. Daný typ písma tzv. benátské antikvy (viz dále) byl jako první použit r. 1469 ve vydání Ciceronových *Epistolae ad familiares*.

Po Johannově smrti v tiskárně plynule navázal jeho bratr Vindelinius de Spira (Wendelin von Speyer, činný 1470 – 1477), který upřednostňoval italskou beletrii a právnickou literaturu, např. *La Commedia* od Dante Alighieriho. Všechny jeho publikace vynikají překvapivě vysokou kvalitou sazby a tisku.

Bratřím de Spira nutno přiznat zásluhu, že svou činností založili slávu Benátek, které jako centrum tiskařství zastínilo na dlouhou dobu Řím, Florencii, Bolognu a všechna ostatní města Itálie a konečně i ostatní Evropy.⁶

Dalším písmařem a tiskařem působícím v Benátkách byl **Nicolas Jenson** (*1420 †1480), jenž pocházel z francouzského města Sommevoire. Původní povolání rytce razidel ho plynule přivedlo také k tvorbě tiskového písma. Roku 1458 byl vyslán králem Karlem VII. na zkušenou do Německa, ale není bezpečně zjištěno, co dělal v mezidobí desíti let od svého odchodu z Francie. Jisté je jen to, že se nějakým způsobem dostal do Itálie, kde roku 1468 působil již jako tiskař v Benátkách. Je pravděpodobné, že se během roku 1469 zdokonaloval též v benátské tiskárně Johanna de Spiry. V Benátkách tiskl samostatně od Spirovy smrti v roce 1470 do roku 1480. Činnost jeho tiskárny je dnes doložena až 150 tituly.

Již na počátku svého působení připravil dokonalou podobu křehké tiskové antikvy raného typu. Nebyla již pouhou reprodukcí humanistických kaligrafických předloh, ale měla typograficky jasný a čitelný písmový řez, který potlačoval kontrast slabých a silných tahů a upřednostňoval technický potenciál knihtisku. Na rozdíl od gotického a novogotického tiskového písma je předností antikvy světlost písmového obrazu. Kresebně dokonalejší verze povstaly už v benátských dílnách bratří Johanna a Vindelina de Spira, ale především pak právě Nicolase Jenson. Proto se taky tento typ někdy nazývá „*impressa littera Venetiana*“ čili antikva benátského typu. Toto písmo přichází u Jensonova poprvé v dílech Eusebia Caesariensis *De evangelica praeparatione* a Marka Tullia Cicerona *Epistolae ad Brutum* (obě 1470). Také

---

⁶ Tamtéž, heslo: SPIRA Johannes de.

další tituly antických klasiků, humanistické, právnické a náboženské literatury nechal Jenson sázet touto antikvou. Jeho typografický materiál skončil v Manutiově dílně.⁷

Z Benátek se tamní antikva rozšířila do Paříže, Valencie, Lyonu, Londýna atd. Jensonova benátská antikva se stala měřítkem kvality všech mladších variant. Druhou vrcholnou fází antikvy zahájil na přelomu 15. a 16. století z iniciativy vynikajícího tiskaře Alda Manutia opět v Benátkách Francesco Griffio. První doklad těchto snah byl publikován již roku 1495. Daný typ antikvy se počal uplatňovat už i pro sazbu v národním jazyce (Manutio ho pro italštinu zvolil v roce 1505, ojedinělé české pasáže tištěné antikvou benátského typu přicházejí v Náměšti nad Oslavou roku 1533). Tento typ písma se navrátil na počátku 20. století, kdy byl některými tiskaři imitován a replikován dle archivně dochovaných historických matric. Jensonem se inspiroval také obroditel knižní kultury a autor nejstarších novodobých bibliofilii William Morris (1834 – 1896). Jeho nové, a přitom nejvydařenější písmo, těžící z Jensonovy antikvy, se nazývá Golden-Type.⁸

Dalším významným tiskařem přelomu 15. a 16. století byl **Erhard Ratdolt** (*1447 †1527/28). Jeho nejvýznamnější éra tiskařské činnosti je sice spojena především s městem Augsburg, avšak své počáteční zkušenosti sbíral již v Benátkách. Jeho zdejší činnost je doložena od roku 1476, kdy publikoval se svými společníky vůbec první impresum⁹ na titulní straně. Následovalo asi padesát publikací, většinou ilustrované astronomické kalendáře a matematické příručky. Jeho některá díla byla vybavena minuskulními iniciálami s florálními motivy („litterae florentes“ čili skvějící se písmena). Štočky pro tisk tohoto motivu vznikly na principu dřevořezu bílé linie. Roku 1486 přesídlil Ratdolt i s bohatými zásobami písma do rodného Augsburgu, kde zavedl vyspělou italskou dřevořezovou ilustraci. Zde plnil objednávky mnoha diecézí a profiloval se jako nepřekonatelný výrobce liturgické literatury, s níž měl zkušenosti již v Itálii. Právě výrobně náročné liturgické texty poskytovali Ratdoltovi příležitost pro zdokonalování reprodukční techniky a estetické zvyšování úrovně rodícího se renesančního knihtisku, kdy v ilustracích užíval až pěti barev. Ratdoltův signet, čili tiskařská značka, zobrazoval antického Merkura držícího dva hady na štítě.¹⁰

Počátkem 80. let se v Ratdoltově blízkosti pohybovali budoucí brněnští tiskaři, původem Němci, Konrad Stahel a Matthias Preinlain (ten snad dokonce jako jeho zaměstnanec) a

---

⁷ Tamtéž, heslo: JENSON Nicolas.

⁸ Tamtéž, heslo: ANTIKVA.

⁹ Impresum je ustálená forma údajů přitištěných na spodní části titulní strany či jednolistu. Údaje prezentovaly místo vzniku, tiskaře, dataci tisku, jméno nakladatele a knihkupce. Nejstarší tiskaři umísťovali impresorské údaje po vzoru středověkých opisovačů do závěrečného explicitu (čili na konec knihy). Tamtéž, heslo: IMPRESUM.

¹⁰ Tamtéž, heslo: RATDOLT Erhard.

kontakt s ním nepřerušili bezpochyby ani později. Sami se vydávali za *impressores Veneti*, připomínající tak své předchozí působení v Benátkách. Preinlein po Stahelově smrti roku 1499 působil v Olomouci.¹¹

Jedním z nejslavnějších humanistických tiskařů, jehož pověst překročila nejen hranice Benátek, ale i celé Itálie, byl člen významné italské rodiny **Aldus Manutius** (*1449 †1515)¹². Jeho činnost je především spojena s vydáváním děl řeckých klasiků a s termíny aldinky a italika. Patří mezi učence, kteří podporovali rozvoj umění knihtiskařského a dobyli si nevšedních zásluh o úpravu písem, knihy a pravopisu. Založením tiskárny dal podnět k práci a mezinárodní pověsti celé rodiny.

Jako mladík se Manutius učil latině a řečtině u věhlasných učitelů, nejdříve v Římě, poté ve Ferrare. Později se usadil u svého přítele knížete Pico della Mirandoly a vychovával jeho dva synovce, s jejichž finanční pomocí mohl kolem roku 1490 založit tiskárnu v Benátkách na záchranu a šíření klasické literatury tiskem.¹³

Manutiova tiskařská a nakladatelská činnost v Benátkách je doložena během let 1494 – 1515. Obklopen kruhem domácích i zahraničních učenců, jejichž účast při přípravě textů přiznával charakteristickým impresem „in Aldi Romani Academia“, soustředil se na vydávání řeckých klasiků a latinských a italských autorů. Spolehlivě a téměř bezchybně korigované texty se vyznačují vysokou mírou ediční kritiky. Ačkoli měl k dispozici kvalitní typografickou výbavu Jensonovy dílny, navázal úspěšnou spolupráci s rytcem Franceskem Griffem. Griffio pro Manutia vytvořil novou formu antikvy dokonalého řezu, kterou nazýváme antikva aldinského typu. Avšak jeho jméno je spojováno především s dalším novým druhem doprava skloněné antikvy (humanistické polokurzívy) zvaný dnes italika. Ač chráněn od roku 1502 privilegiem, byl často napodobován. Griffio si za předlohu nového druhu písma vybral soudobou variantu listinné kurzívy vyvinuvší se z písma papežské kanceláře, variantu, která byla označována jménem cancellaresca bastarda.¹⁴ Drobnější sazba pořízená tímto písmovým materiálem dovolila zmenšit formát knih z běžného folia na dosud málo obvyklou, avšak pro cenovou dostupnost a úsporný kapesní rozměr velmi vítanou *osmerku*.¹⁵

---

¹¹ Tamtéž, hesla: PREINLEIN Mathhias, STAHEL Konrad.

¹² Plným jménem Aldus (Aldo) Pius Manutius (též Manuzio, Manucci) starší. Narodil se v Bassianu nedaleko Říma, odtud je zván také Aldus Romanus.

¹³ DAVIES, Martin, *Aldus Manutius. Printer and Publisher of Renaissance Venice*, London 1995, s. 5 – 6.

¹⁴ MUZIKA, František, *Krásné písmo ve vývoji latinky II*, 2. vyd., Praha-Litomyšl 2005, s. 121.

¹⁵ Osmerka – neboli oktáv (z lat. octavus = osmý) je třikrát na výšku přeložený arch s osmi potíštěnými listy v tiskařské složce, odtud označení 8°. Výška složky se pohybovala mezi 150 a 200 mm. Tento dodnes nejužívanější formát knihy zaváděli od 70. let 15. století italští tiskaři pro tisk liturgické literatury, avšak o

V Manutiově sazbě se poprvé uplatnil široký repertoár interpunkčních znaků, do té doby ještě neužívaných. Dle potřeby bylo na způsob marginálií zaváděno také číslování řádků.

Pro více než 1 400 italských, latinských, řeckých a hebrejských publikací vyšlých mezi léty 1494 – 1595 z benátské dílny Alda Manutia a jeho nástupců se vžilo označení *aldinky*. Publikace se vyznačují textovou spolehlivostí a hodnotnou typografií, která dokázala spojit sazbu, dekor a ilustraci do kompaktního systému. Pro aldinky byl volen právě formát menší a též levnější osmerky. Typem dominanty na přední lepenkové desce byl vyzlacený název díla, vzadu pak přicházelo jméno majitele knihy. Řecké texty získávaly výhradně vazbu řeckou, jejíž ornamentika podléhala vlivům vazby orientální. Tyto práce vykonávali Manutiem angažovaní knihvazači původem z Řecka, usedlí v Benátkách. Takřečený aldinský typ se rychle aklimatizoval nejen v ostatních italských městech, ale i v cizině. Typografické i umělecko-řemeslné postupy obchodně úspěšných Manutiových edicí a vazeb byly záhy napodobovány a v prodejní síti deklarovány jako originály. Od 16. století jsou právě aldinky hledanou, avšak dnes již minimálně se vyskytující sběratelskou komoditou.¹⁶

V nejstarším dnes známém Manutiově nakladatelském a knihkupeckém seznamu z roku 1498 se nachází 16 řecky tištěných děl a v jiném (1503) dalších 17. Nejstarším z nich je reedice řecké gramatiky Constantina Lascarise *Erotemata*, dále Aristophanova *Comoediae novem* a jiné (díla Thúkydida, Hérodota, Sofokla, Platóna a dalších). Za významné latinské publikace se považují nesmírně objemná pětidílná Aristotelova *Opera* a mladší Vergiliova *Opera*, pro něž poprvé zvolil Franceskem Griffem řezanou polokurzívu. K významným patří též první vydání později velmi oblíbeného díla Erasma Rotterdamského *Adagiorum chiliades tres*.

Z hlediska grafické syntézy obrazu, sazby a iniciál vstoupily do dějin knihtisku latinský traktát dominikána Franceska Colony *Hypnerotomachia Poliphili* a dopisy Cathariny Senensis *S. Epistolae*. V *Hypnerotomachii* se na pozadí autorova alegorického snu o putování Poliphila za milovanou Poliou poprvé prezentují estetické postupy raně renesančního knihtisku. Text doprovází 171 mnohdy dvoudílných dřevořezů dle kresebných předloh takzvaného Mistra Colonna Poliphila. Mistr patřil k uměleckému okruhu benátského malíře Giovanna Belliniho. Dozajista se inspiroval Boticelliho perokresebným doprovodem Dantova eposu *La Commedia*. Kresebně čisté a šrafurou takřka nestínované ilustrace velmi dobře

---

popularizaci se zasloužil právě Aldus Manutius. VOIT, Petr, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006, heslo: OSMERKA.

¹⁶ Tamtéž, heslo: ALDINKY.

korespondují s jednoduchou konstrukcí antikvové ztrácející se sazby. Hypnerotomachie symbolicky uzavírá nejstarší etapu vývoje výtvarné konstrukce knihy a ukazuje nový směr.

Po Manuziově smrti tiskárna pracovala se starým označením až do roku 1529, kdy se v impresech poprvé objevují dědicové („haeredes“ 1529 – 1536) a synové („figliuoli“ či „Aldi filii“ 1539 – 1559).

Aldův syn Paolo Manuzio byl jako benátský tiskař činný v letech 1540 – 1572. Na pozvání papeže Pia IV. však odešel do Říma a působil tam v papežské tiskárně římské. Paolův syn Aldo Manuzio ml., zkušený filolog, avšak neúspěšný podnikatel, dovedl firmu nakonec ke krachu. V Benátkách je jeho činnost doložena mezi léty 1567 – 1595.

Tři generace Manuziů otiskovaly od roku 1502 jako signet takzvanou aldinskou kotvu ovinutou delfínem a opatřenou jménem AL-DVS a latinskou devízou „Festina lente“.¹⁷

Mezinárodní postavení tiskárny a nakladatelství Alda Manutia v Benátkách způsobilo rychlé rozšiřování aldinské antikvy v západní Evropě, zvláště ve Francii, kde nabyla podoby, která se stala v Evropě tradiční na celá století. Také ohlas aldinské italiky byl neobyčejně veliký, i když její největší význam spočívá především v tom, že byla nepopíratelně prvním písmem svého druhu.¹⁸

V Benátkách působil také nakladatel, tiskař a dřevořezáč **Lucas Antonius Giunta** (*1457 †1538), člen rozsáhlé dynastie usazené ve Florencii, Benátkách, Římě a Lyonu, která se ve svých tiskárnách řídila vzorem Alda Manutia. Lucas A. Giunta svou nakladatelskou činnost, orientovanou především na biblickou a liturgickou literaturu a poté na antické a přírodovědné tituly, provozoval v Benátkách mezi léty 1489 a 1538.¹⁹

V letech 1498 až 1528 je v Benátkách doložena knihtiskařská činnost **Petra Liechtensteina** († po r. 1547), jež je spojena i s českým prostředím. Ač sám katolík, na objednávku pražských kališníků Jana Hlavsy, Václava Sovy a Buriana Lazara a za pomoci korektorů Jana Jindřišského z Žatce a Tomáše Molka z Hradce nad Labem vytiskl roku 1506 *Bibli českou* zvanou též *Benátská*. Východiskem se pro ni stal prvotisk Bible pražské z roku 1488. K sazbě byla použita diakritizovaná bastarda, snad přivezena speciálně z Čech. Po obsahové stránce zmodernizovaly text Bible benátské obsahové nadpisy nazývané sumarie. Týden po dokončení vznikly v Liechtensteinově dílně shodným písmem a s použitím několika

---

¹⁷ Tamtéž, heslo: MANUZIO Aldo.

¹⁸ MUZIKA, František, *Krásné písmo ve vývoji latinky II*, 2. vyd., Praha-Litomyšl 2005, s. 125-126.

¹⁹ VOIT, Petr, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006, heslo: GIUNTA Fillippo st.

ilustračních štočků Bible ještě dva menší jazykově české traktáty. Tato díla patří mezi nejstarší projevy jazykově českého knihtisku v cizině.²⁰

Význam benátské typografie je jistě – nejen pro počáteční éru knihtisku – nesporný. Nicolas Jenson a rytec Francesco Griffo, který pracoval na zakázku Alda Manutia, jsou původci tiskového písma, jež i v pozdějších dobách ovlivňovalo vývoj písma po celé Evropě. Benátský knihtisk má také nezastupitelné postavení v šíření humanismu, kdy uhrazoval bez obtíže spotřebu klasických textů i nových děl.

---

²⁰ Tamtéž, hesla: LIECHTENSTEIN Hermann; BIBLICKÉ TISKY A ILUSTRACE DOMÁCÍ.

Seznam literatury:

ČERNÁ, Marie, *Stručné dějiny knihtisku*, Praha 1948.

ČERVENÝ, Jaroslav, *Aldus Manutius. Doba, život a dílo*, Brno 1928.

DAVIES, Martin, *Aldus Manutius. Printer and Publisher of Renaissance Venice*, London 1995.

HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, 3. vyd., Jinočany 2004.

HORÁK, František, *Dějiny, písmo, knihy a knihtisku*, Praha 1957.

KNEIDL, Pravoslav, *Z historie evropské knihy. Po stopách knih, knihtisku a knihoven*, Praha 1989.

MUZIKA, František, *Krásné písmo ve vývoji latinky II*, 2. vyd., Praha-Litomyšl 2005.

VOIT, Petr, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006.